

УДК 008+81.11

*Лисинюк Марина Віталіївна,
аспірантка Київського національного університету
культури і мистецтв
ORCID 0000-0002-0870-2176
lysyniuk_maryna@i.ua*

НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Мета роботи – охарактеризувати національно-культурне життя Наддніпрянщини у першій половині ХІХ ст. як тло розвитку новітньої української літературної мови. **Методологія дослідження.** У роботі використано діахронічний метод, що уможливило викладення явищ, чинників і подій української культури, які вплинули на розвиток української мови. **Наукова новизна.** Вперше в українській культурології комплексно охарактеризовано національно-культурне життя Наддніпрянщини у першій половині ХІХ ст. як тло розвитку новітньої української літературної мови, виявлено чинники впливу на розвиток української літературної мови цього періоду. **Висновки.** Початок ХІХ ст. позначений, з одного боку, фольклорно-лінгвістичною роботою з відродження української мови, нормуванням української мови, творчістю видатних українських письменників, які своєю діяльністю створили підґрунтя для активізації демократично-літературного руху. З іншого боку, внаслідок приєднання українських земель до Російської імперії розпочався процес планомірного витіснення української мови зі сфер урядування, судочинства, релігії, освіти, культури, художньої літератури, побуту тощо, призвівши до поступового занепаду культурного та освітнього рівня українського народу, що негативно вплинуло на розвиток української літературної мови.

Ключові слова: новітня українська літературна мова, Наддніпрянщина, перша половина ХІХ ст., освіта, релігія, художня література.

Лисинюк Марина Віталіївна, аспірантка Київського національного університету культури і мистецтв

Новый украинский литературный язык в контексте национально-культурной жизни Приднепровья в первой половине XIX в.

Цель работы - охарактеризовать национально-культурную жизнь Приднепровья в первой половине XIX в. как фон развития нового украинского литературного языка. **Методология исследования.** В работе использован диахронический метод, что дало возможность изложить явления, факторы и события украинской культуры, повлиявшие на развитие украинского языка. **Научная новизна.** Впервые в украинской культурологии комплексно охарактеризована национально-культурная жизнь Приднепровья в первой половине XIX в. как фон развития нового украинского литературного языка, выявлены факторы влияния на развитие украинского литературного языка этого периода. **Выводы.** Начало XIX в. обозначено, с одной стороны, фольклорно-лингвистической работой по возрождению украинского языка, нормированием украинского языка, творчеством выдающихся украинских писателей, которые своей деятельностью создали основу для активизации демократическо-литературного движения. С другой стороны, в результате присоединения украинских земель к Российской империи начался процесс планомерного вытеснения украинского языка из сфер управления, судопроизводства, религии, образования, культуры, художественной литературы, быта и т.д., приведя к постепенному упадку

культурного и образовательного уровня украинского народа, что негативно повлияло на развитие украинского литературного языка.

Ключевые слова: новый украинский литературный язык, Приднепровье, первая половина XIX в., образование, религия, художественная литература.

Lisinyuk Marina, Postgraduate Student, Kiev National University of Culture and Arts

New Ukrainian literary language in the context of the national and cultural life of the over Dnipro Ukraine in the first half of the XIX century

The purpose of the work is to characterize the national and cultural life of the over Dnipro Ukraine region in the first half of the XIX century as a background for the development of a new Ukrainian literary language. **Research methodology.** The work used the diachronic method, which made it possible to present the phenomena, factors and events of Ukrainian culture that influenced the development of the Ukrainian language. **Scientific novelty.** For the first time in the Ukrainian cultural science the national-cultural life of the over Dnipro Ukraine region in the first half of the XIX century was comprehensively characterized. As a background for the development of a new Ukrainian literary language, factors have been revealed to influence the development of the Ukrainian literary language of this period. **Findings.** The beginning of the XIX century marked, on the one hand, by the folklore-linguistic work on the revival of the Ukrainian language, the rationing of the Ukrainian language, the work of prominent Ukrainian writers, who by their activity created the basis for activating the democratic-literary movement. On the other hand, as a result of the accession of the Ukrainian lands to the Russian Empire, the process of systematically ousting the Ukrainian language from the spheres of administration, legal proceedings, religion, education, culture, fiction, everyday life, etc., began, leading to a gradual decline in the cultural and educational level of the Ukrainian people that negatively influenced the development of the Ukrainian literary language.

Key words: new Ukrainian literary language, over Dnipro Ukraine region, the first half of the XIX century, education, religion, fiction.

Актуальність роботи. Українська мова має давню і непросту історію. Склавшись за часів Київської Русі, вона пододала нелегкий шлях розвитку й боротьби за існування і стала одним із чинників, які сприяли консолідації української нації і здобуттю незалежності. Мова – динамічна система, для якої здатність розвиватися є природним способом її соціального існування, і норми якої опосередковано відображають загальний рівень культури соціуму. Одним із принципових аспектів еволюції новітньої української літературної мови є дослідження її соціокультурної репрезентації у певні історичні періоди. У центрі уваги сучасної культурології мусить бути, зокрема, культурне середовище, яке сприяло розвитку української мови на підросійських землях, на яких розвинувся її східноукраїнський варіант. Це сприятиме накопиченню нових фактичних знань, необхідних для вироблення об'єктивної картини розвитку новітньої української літературної мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні проблеми функціонування української мови на підросійських землях у XVIII–XIX ст. досліджували мовознавці та історики: Е. Анісімов, Н. Бабич, І. Власовський, М. Дем'янюк, А. Івинський, В. Ключевський, Б. Краснобаєв, Л. Чорна, А. Кримський, В. Латкин, В. Лучик, І. Огієнко, О. Омельченко, І. Поздєєва, В. Потульніцький, М. Сизиков, В. Ципін, В. Шульгін, А. Яковлів та інші. Періодизацією української мови, невіддільно пов'язаної із соціокультурними процесами,

займалися П. Плющ, М. Жовтобрюх, Ю. Шевельов, О. Горбач, В. Німчук, В. Передрієнко, М. Мозер та ін. Незважаючи на значний науковий доробок, питанню особливостей функціонування української мови на Наддніпрянщині у першій половині XIX ст. не присвячено цілісної аналітичної культурологічної студії.

Мета статті – охарактеризувати національно-культурне життя Наддніпрянщини у першій половині XIX ст. як тло розвитку новітньої української літературної мови.

Виклад основного матеріалу. Інкorporація частини українських земель у кінці XVII ст. до складу Російської імперії зумовила, крім інших, обмеження використання української мови та тривалий процес русифікації їх населення, що позначилося на урядуванні, судочинстві, релігії, освіті, культурі, художній літературі, побуті тощо. Така ситуація виникла внаслідок незавершеності від часів Б. Хмельницького соціальних трансформацій та державотворчого процесу в українських автономіях, що перешкоджало здійсненню внутрішньої модернізації автономій. А це було необхідно для ефективного спротиву інкорпораційній політиці Російської імперії у XVIII ст. [13, 3].

Отож, починаючи із XVII ст., російська православна церква, яка після відновлення патріаршества у Москві намагалася стати «оплотом православ'я», попри формальне підпорядкування української православної церкви константинопольським патріархам, забороняла друкувати богослужбні книги, видані на українських землях. А згодом взагалі розпочала планомірний процес витіснення української мови російською: уже у першій половині XIX ст. церковні відправи відбувалися церковнослов'янською і російською мовами, значна кількість церковників була «завезена з великоросійських губерній» [5, XLVI]. Друкарні Києво-Печерської лаври і Чернігівського монастиря позбавлялися права свободи друку, усі їхні видання підлягали цензурі. Така вимога, щоб «не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийскою печатью несогласия произойти» [9, 210], мала під собою певне підґрунтя: борючись проти інакомислення, яке на початку XVIII ст. розколювало російське суспільство, особливо після реформ патріарха Никона, що призвели до розколу церкви на старообрядників і новообрядників, Петро I вживав рішучих заходів проти нерегламентованих і неконтрольованих офіційною церквою релігійних ініціатив. Про повну заборону української мови у цей час ще не йшлося – заборона переважно стосувалася церковних книг, а не художньої і наукової літератури.

Поряд із цим, у владних структурах також почала використовуватися виключно російська мова, з часом призвівши до того, що для значної частини не лише управлінської, а й культурної еліти України російська мова стала якщо не рідною, то принаймні такою, що давала доступ до влади й уможлиблювала кар'єру [12, XV]. Це дало підстави Малоросійському військовому губернатору М. Репніну стверджувати, що «малоросіяни», говірка, звичаї, одяг яких хоч і вирізняються, все ж «віддані престолу..., пам'ять колишньої самостійності

зовсім зникла в Малоросії», що «малоросіяни стали зовсім російські», що «віра, цар і Русь стали для них такими ж святими, як і для росіян...» [11, VII].

Але найбільше русифікація вплинула на систему освіти: на російську мову викладання були переведенні середня і вища школи, скорочено кількість початкових шкіл [4, 143]. Як зазначає Н. Полонська-Василенко, у 1740–1748 рр., «у сімох полках: Ніженському, Любенському, Чернігівському, Переяславському, Полтавському, Прилуцькому та Миргородському ... було 866 шкіл на 1099 поселень; одна школа припадала пересічно на 1000 душ. В 1768 році на території пізніших повітів – Чернігівського, Городенського й Сосницького – було 134 школи і на кожну припадало пересічно 746 душ» [10, 211]. Однак у 1875 р. на цій же території «було тільки 52 школи, і на кожну школу припадало 6.750 душ. Навчалися в цих школах у XVIII ст. діти старшини, козаків, духовенства, селян» [10, 211].

Незважаючи на подібне тривале і масштабне намагання витіснити українську мову з ужитку на підросійських землях, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. вона усе ще домінувала не лише в селах, а й у містах України. Навіть Київ був «цілком українським містом», про що, зокрема, свідчить відома пам'ятка – віршований анонімний твір, написаний розмовно-українською мовою в 1830-х рр. про плач киян з приводу ліквідації магдебурії і заснування російської Думи в місті [3, 140]. Фактично це був період формування української літературної мови на народній основі, період усталення фонетичних, граматичних і лексичних норм. Свідченням цього є видання російським письменником і лінгвістом О. Павловським «Граматики малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями» (Санкт-Петербург, 1818) та «Прибавления к грамматике малороссийского наречия» (Санкт-Петербург, 1822). Услід за О. Павловським, у 1819 р. у Санкт-Петербурзі етнограф М. Цертелєв, відомий першопрохідницькими працями зі збирання та опублікування української народної поезії, видав «Опыт собрания старинных малороссийских песней», чим започаткував українську фольклористику.

На початку XIX ст. центром розвитку української історичної традиції, мови, літератури, журналістики, філософії став Харківський університет. Цей освітній і науковий центр України потужно займався книговидавничою справою – в університетській друкарні виходили українознавчі часописи «Украинский Вестник», «Украинский журнал», «Украинский Альманах», «Запорожская Старина», «Сніп» (1841 р.) та інші, які прагнули бути «органами місцевого культурного життя», «надати йому українського змісту» і в яких піднімалося питання про народну мову, народну творчість, розвиток української літератури, яка «вже існує» [8, 157]. Зокрема автори статей «Украинского Вестника» неодноразово зверталися до освічених верств населення із закликом збирати і зберігати «рештки малоросійського слова» [7, 153]. За це його видання уже на початку 1820 р. було припинене, відповідно

до цензурних правил 1819 р., які передали контроль за видавничою справою спеціальним цензурним комітетам [6, 96].

У Києво-Могилянській академії, як і в Харківському університеті, мовою викладання була не українська, але вона використовувалась «як мова проповіді, спілкування, як мова наукових, полеміко-публіцистичних трактатів, мова художніх творів, зокрема поетичних і драматичних, створюваних викладачами і студентами, а також як матеріал різних філологічних курсів» [2]. У ній вивчались церковно-слов'янська і руська (книжна українська) мови, українською мовою друкувалася церковна, художня і наукова література. Саме діяльність викладачів і вихованців академії: Л. Барановича, Й. Галятовського, П. Могили, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди та ін., сприяла «онародненню» української літературної мови. Однак, у 1817 р. академію було закрито, що стало одним із чинників не лише поступового знищення української освіти, культури і ментальності, а й занепаду української мови.

Так все ж, незважаючи на всі заборони, українська мова і література продовжували розвивалися, що викликало певні суперечки щодо їх походження та перспектив історичного розвитку. Показовою у цій дискусії є позиція одного із представників тодішньої російської інтелігенції, літературного критика В. Белінського, який, віддаючи належне поетичності «малоросійського життя», зазначав, що «на Україні є своя література; після “Молодика” [один із харківських часописів. – *М. Л.*] у цьому немає жодного сумніву... Харків..., порівняно з іншими губерньськими містами, є деяким чином столицею України і, відповідно, столицею української літератури, української прози, віршів. Боже мій, скільки поетів на Україні!» [1, 280–282]. Але, разом з тим, він же твердив: «...ми маємо повне право сказати, що зараз немає малоросійської мови, а є місцеве наріччя... Літературна мова малоросіян має бути мовою їхнього освіченого товариства – мова російська» [1, 177]. Така позиція стала досить поширеною серед російської інтелектуальної еліти, а питання про українську мову вийшло за межі лінгвістично-філологічного дискурсу, перейшовши в історико-політичну площину. Свідченням цього є численні розпорядчі документи російського самодержавства, видані протягом XIX ст., аж до Валуєвського циркуляру про призупинення друкування українською мовою літератури релігійної, навчальної та призначеної для початкового читання (1863), та обмеженого використання і викладання української мови, відповідно до Емського указу (1878).

Проти такої ситуації виступили представники передової української інтелігенції, зокрема представники письменництва – Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, П. Куліш та ін., які своєю творчістю охопили існуючі на той час літературні жанри, синтезували в українській літературній мові всі говори народної мови, і фактично створили літературу, основу якої становила народна мова. Однак за прагнення відновити українську мову, вони були жорстко покарані: Т. Шевченко – за вірші українською мовою «бунтівного змісту», П. Куліш – за видання ним творів «Украина», «Михайло Чернышенко или

Малороссія восемьдесят лет назад», «Повесть об украинском народе», після чого тиск на усі прояви українства значно посилювався.

Висновки. Початок XIX ст. – доволі суперечливий період у розвитку новітньої української літературної мови. Він позначений, з одного боку, фольклорно-лінгвістичною роботою з відродження української мови, зацікавленням «малоросійським наріччям», усталенням фонетичних, граматичних і лексичних норм, а також творчістю видатних українських письменників, які своєю діяльністю не лише відшліфовували форму загальнонародної мови, а й створили підґрунтя для активізації демократично-літературного руху, який дотримувався принципу користування українською мовою в її живому вигляді, що врешті-решт зумовило відчутну активізацію на початку XIX ст. громадського руху за українську мову й літературу в Наддніпрянській Україні. З іншого боку, внаслідок приєднання українських земель до Російської імперії розпочався процес планомірного витіснення української мови зі сфер урядування, судочинства, релігії, освіти, культури, художньої літератури, побуту тощо, призвівши до поступового занепаду культурного та освітнього рівня українського народу. Це негативно вплинуло на розвиток української літературної мови, яка витіснялася з політичного, виробничого і культурного життя українців, оскільки, з точки зору російських політиків, функціонування окремої мови, історії рано чи пізно порушило б питання про визнання особистості українського народу та його права на повернення до самостійного історичного поступу, а отже, і політичного права на власну самоорганізацію та відокремлення від «великоросійської» держави.

Література

1. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений: в 13 т. / АН СССР, Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом); редкол. : Н.Ф. Бельчиков (гл. ред.) и др. Москва : Изд-во АН СССР, 1955. Т. 7. Статьи и рецензии. 1843. Статьи о Пушкине. 1843–1846 / [текст подгот. и коммент. сост. В. С. Спиридонов; ред. Д. Д. Благой]. 799 с.
2. Білодід О. І. Києво-могилянська академія. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um28.htm> (дата звернення: 15.09.2018).
3. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.
4. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К.: Дніпро, 1993. 447 с.
5. Гриценко П. Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. докум. і матеріалів / відп. ред. І. Боряк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. XXXIX–LII.
6. Дзюба І. Тарас Шевченко. Київ : Вид. дім «Альтернатива», 2005. 704 с.
7. Історія української літератури : у 8 томах / редкол. : Є.П. Кирилюк (гол.) [та ін. ; Ін-т літ-ри ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР]. Т. 2 : Становлення нової літератури (друга половина XVIII – тридцять роки XIX ст.). Київ, 1967. 483 с.
8. Кононець О. Ф. Просвітницький рух в Україні XIX – першій половині XX ст. Київ : Хрещатик, 1992. 119 с.
9. Лукашевич О. А. Віхи історії української мови в контексті внутрішньої політики Росії XVIII ст. URL : <http://biblioteka.cdu.edu.ua/bulleten/guchi/gichi6.pdf#4> (дата звернення: 12.05.2018).

10. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 608 с.
11. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів. Київ : ЦЛМРД ЦДА України, 2001. 356 с.
12. Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. докум. і матеріалів / відп. ред. І. Боряк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. VII–XXXVII.
13. Яценко В. Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук : 07.00.01. Харків, 2007. 30 с.

References

1. Belinsky, V.G. (1955). Complete collection of works: in 13 vol. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR. Vol. 7. Articles and reviews. 1843. Articles about Pushkin. 1843-1846 [in Russian].
2. Billod, O. I. (2001). Kyiv-Mohyla Academy. URL: [http://litopys.org.ua/ukrmova / um28.htm](http://litopys.org.ua/ukrmova/um28.htm) [in Ukrainian].
3. Girich, I. (2014). Ukrainian intellectuals and political secrecy (mid XIX - early twentieth century.). Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk [in Ukrainian].
4. Golubenko, P. (1993). Ukraine and Russia in the light of cultural relations. Kiev: Dnipro [in Ukrainian].
5. Gritsenko, P. (2013). Ukrainian language in Russia in the nineteenth and early twentieth centuries: ways of affirmation. Ukrainian identity and a linguistic issue in the Russian empire: an attempt of state regulation (1847-1914). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Dzyuba, I. (2005). Taras Shevchenko. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyva» [in Ukrainian].
7. The history of Ukrainian literature: in 8 vol. Vol. 2: The formation of a new literature (the second half of the XVIII - thirties of the XIX century). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Kononets, O. F. (1992). Educational movement in Ukraine in the nineteenth and first half of the twentieth century. Kiev: Khreshchatyk [in Ukrainian].
9. Lukashevich, O. A. (2013). The milestones of the history of the Ukrainian language in the context of Russian politics of the eighteenth century. URL: [http://biblioteka.cdu.edu.ua/bulleten/guchi/gichi6.pdf # 4](http://biblioteka.cdu.edu.ua/bulleten/guchi/gichi6.pdf#4) [in Ukrainian].
10. Polonskaya-Vasilenko, N. (1995). History of Ukraine: in 2 vol. Vol. 2. From the middle of the XVII century to 1923. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
11. Shandra, V. (2001). Little Russian Governorate, 1802-1856: functions, structure, archive. Kyiv: TsLMRD TsDA Ukrainy [in Ukrainian].
12. Shandra, V. (2013). Language as a means of forming a national identity. Ukrainian identity and a linguistic issue in the Russian empire: an attempt of state regulation (1847-1914). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
13. Yatsenko, V. B. (2007). Integration of the Ukrainian Cossacks into the social structure of the Russian Empire in the eighteenth century. : Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].